

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Ε.ΛΙΟΥΜΗ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι πρώτες γραπτές γνώσεις για την ιατρική στην ιστορία της ανθρωπότητας προέρχονται από την περιοχή της Μεσοποταμίας. Ανάμεσα στις χιλιάδες πήλινες πινακίδες με κείμενα σφηνοειδούς γραφής, αντλούμε πληροφορίες για την οδοντιατρική της εποχής. Οι άνθρωποι τότε έπασχαν από παρόμοιες νόσους με αυτές που επικρατούν και σήμερα. Η μελέτη σκελετικών ευρημάτων έδειξε εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών σε ποσοστό 95%, περιοδοντικές βλάβες σε ποσοστό 42% και τερηδόνα σε ποσοστό 2%, ενώ εντοπίστηκαν πολλαπλές αλλοιώσεις των γνάθων, οφειλόμενες σε συγγενείς ανωμαλίες και νεοπλασματικές βλάβες. Η οδοντοφυΐα είχε σύγχρονα μορφολογικά χαρακτηριστικά, αλλά σχετικά κακή οδοντική υγεία. Ευρήματα από τα οστά και τα δόντια δείχνουν ότι ο πληθυσμός υπέφερε από προβλήματα υγείας και διατροφική ανεπάρκεια. Οι λαοί της Μεσοποταμίας ήταν βαθιά θρησκευόμενοι, έτσι το θεουργικό και το μαγικό στοιχείο ήταν έντονο στις θεραπείες που αναζητούσαν. Είναι διάσημος πλέον ο μύθος του σκουληκιού που κατατρώει το δόντι, η περιγραφή της τερηδόνας. Γνώριζαν τον αφόρητο πόνο που προκαλείται από φλεγμαίνοντα πολφό ή από οδοντικό απόστημα. Η προσπάθεια να ελεγχθεί ο πόνος και η κακουχία από τον πονόδοντο και τις άλλες παθήσεις του στόματος αφορούσε την εφαρμογή διάφορων θεραπειών που περιελάμβαναν φάρμακα, συγκροτώντας τελικά μια μορφή Materia Medica. Με την πάροδο των χρόνων, η έμφαση μετατοπίζεται από τη μαγική στην εμπειρική θεραπεία.

Όροι ευρετηρίσεως Ιστορία Οδοντιατρικής, αρχαία Μεσοποταμία, Μύθος σκουληκιού, τερηδόνα, Αρχαία Οδοντιατρική

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Οδοντικής Χειρουργικής Οδοντιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Ευαγγελία Λιούμη,

Δημ. Λιούμη 8

Κερατέα, 19001

E-mail: evalioumi@gmail.com

DENTISTRY IN MESOPOTAMIA

E. LIOUMI¹

ABSTRACT

The oldest written sources on medicine in human history of mankind come from the region of Mesopotamia. Information about dentistry of the era is available in many of the thousands of clay tablets with cuneiform texts. Mesopotamians suffered from similar diseases to those that prevail today. The study of skeletal remains revealed extensive tooth abrasion in 95%, periodontal lesions in 42% and caries in 2%, while many cases of congenital abnormalities and neoplastic lesions were observed. The dentition had modern morphological characteristics but dental health was relatively poor. Findings from the bones and teeth indicate that the population suffered from health problems and nutritional deficiency. The peoples of Mesopotamia were deeply religious, so the theurgic and magical elements had a predominant role in the healings they sought. The myth of the tooth worm, that is associated with caries, was first described in cuneiform tablets. They were aware of the unbearable pain caused by an inflamed pulp or a dental abscess. In the attempt to control pain, toothache and other oral diseases they applied of various medication therapies, establishing eventually a form of Materia Medica. Over the years the emphasis shifts from magical to empirical healing.

Key words History of Dentistry, ancient Mesopotamia, tooth Worm myth, caries, Ancient Dentistry

¹ DDS, Dr.Dent

Correspondence

Evangelia Lioumi

8 Dim. Lioumi str. Keratea, 19001

E-mail: evalioumi@gmail.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περιοχή της Μεσοποταμίας, ανάμεσα στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη (εξ ου και η ονομασία της), άνθισαν οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί κατά την αρχαιότητα (Εικ. 1). Οι λαοί που συναντάμε στο πέρασμα του χρόνου στη Μεσοποταμία δεν διέθεταν την πολιτική ενότητα την οποία παρατηρούμε λίγο αργότερα στην Αίγυπτο. Ακκάδες, Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ασσύριοι και Πέρσες κατοίκησαν την περιοχή από την 5η χιλιετία

π.Χ. έως και το πρώτο ήμισυ της 1ης χιλιετίας π.Χ. Η ζωή τους οριζόταν από μια θεοκρατική κοσμοθεωρία. Είχαν πολυθεϊστικές θρησκείες με δεκάδες θεότητες και υπερβατικές οντότητες, όπως δαίμονες που παρενέβαιναν στην έκβαση της ζωής των ανθρώπων.

Όπως σε όλες τις αρχαίες κοινωνίες, έτσι και στη Μεσοποταμία οι ίδιοι θεραπευτές οι οποίοι διαχειρίζονταν τα ιατρικά προβλήματα επιλαμβάνονταν και των οδοντιατρικών θεμάτων.

Εικόνα 1. Η περιοχή της Μεσοποταμίας.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Οι πρώτες γραπτές γνώσεις για την ιατρική στην ιστορία της ανθρωπότητας προέρχονται από την περιοχή της Μεσοποταμίας. Ιστορικά τεκμηριωμένα ιατρικά κείμενα χρονολογούνται στη Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 2000-1600 π.Χ.). Ωστόσο, μέσα από αναφορές της Μεσοποταμίας γραμματείας, εκτιμάται ότι ασκούσαν την ιατρική ήδη από την εποχή που ονομάζεται Uruk¹ (4100-2900 π.Χ.).

Ανάμεσα στις χιλιάδες μικρές πήλινες πινακίδες έχει διασωθεί ένας εντυπωσιακός αριθμός κειμένων σφηνοειδούς γραφής, από τις οποίες περισσότερες από εξακόσιες πινακίδες (ή θραύσματά τους) περιέχουν ιατρικά κείμενα και έχουν δημοσιευθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους στη σφηνοειδή γραφή. Τα σωζόμενα κείμενα (θεραπευτικά και διαγνωστικά) έχουν ανακαλυφθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στις Hattusa, Assur, Babylon, Nippur, Ur, Kuyunjik και Sultantepe, εντυπωσιακότερη όλων όμως είναι η βιβλιοθήκη του βασιλιά Σαρδανάπαθου, που ανακαλύφθηκε στη Νινεβί. Δυστυχώς, μόνο λίγα από αυτά έχουν μεταφραστεί σε σύγχρονες γλώσσες και έχουν δημοσιευτεί, κυρίως σε άρθρα Ασσυριολογίας. Πρόκειται για ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς η ερμηνεία των ιατρικών κειμένων πρέπει να γίνεται όχι μόνο από φιλολογική αλήθεια και από ιατρική σκοπιά.² Για παράδειγμα, υπάρχουν πολλά εμπόδια στην ανάγνωση αυτών των ιατρικών πινακίδων: το σφηνοειδές σύστημα γραφής, οι γλώσσες και οι διάλεκτοι που χρησιμοποιούνται (κυρίως σουμερικά και ακκαδικά) είναι δύσκολο να κατανοηθούν. Τα κείμενα είναι συχνά κατεστραμμένα σε διάφορα σημεία, ώστε να είναι εφικτή η ανάγνωση μιας πλήρους γραμμής. Μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται είναι είτε εντελώς άγνωστες είτε η ιατρική ή η φαρμακευτική σημασία τους είναι ασαφής.

Στην πλειονότητά τους οι ιατρικές πινακίδες περιέχουν ξόρκια, οιωμούς, τελετουργίες, καταλόγους materia magica, συνταγές, μια μορφή materia medica, αλήθαι και δευτερογενείς πηγές, όπως επιστολές, διοικητικά αρχεία κτλ.^{3,4}

Η κειμενική ανάλυση φανερώνει ότι τα κείμενα αυτά, αν και ποικίλα, αντιπροσωπεύουν το έργο των λόγιων επαγγελματιών υγείας των μεγάλων πόλεων,

αποκλείοντας τους λιγότερο μορφωμένους θεραπευτές.^{3,4} Ωστόσο, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα κάποιο έργο στο οποίο να αναφέρεται η θεωρητική βάση που οδήγησε σε αυτούς του τύπους θεραπευτικής αντιμετώπισης.

ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Η αντίληψη των Μεσοποταμίων για την ασθένεια ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με μια θεοκεντρική κοσμοθεωρία, σύμφωνα με την οποία οι Βαβυλώνιοι λόγιοι «στήριζαν μεγάλο μέρος της επιστημονικής τους γνώσης σε ένα αρχαίο σύστημα πεποιθήσεων που ενσωμάτωνε τη μαγεία, στο οποίο οι ασθένειες προκαλούνταν τελικά από δαίμονες ή θυμωμένους θεούς...».⁵ Πράγματι, από τη δεύτερη χιλιετία και μετά είναι ιδιαίτερα εμφανής η αιτιολογία των νόσων, καθώς θεωρούσαν ότι οι αρρώστιες έρχονται από ψηλά: είτε αποδίδεται στο «χέρι ενός θεού», είτε ο παράγοντας της ασθένειας είναι συνήθως, μάγισσα, δαίμονας. Το να αρρωστήσει κανείς ήταν σημάδι ότι είχε χάσει την εύνοια των θεών, έχοντας παραβεί κάποιον από τους αναριθμητούς ηθικούς κανόνες, και είτε κάποια θεότητα θα στρεφόταν τότε εναντίον του είτε «ο προσωπικός προστατευτικός θεός έχει αφήσει το άτομο ανοιχτό σε επιθέσεις από δαίμονες ή κακοπροαίρετα ανθρώπινα όντα».⁶

Σε μια τέτοια αρχαία κοινωνία είναι λογικό να υπάρχουν πολυάριθμοι θεοί και θεές οι οποίοι έλεγχαν την υγεία και την ασθένεια.⁷

Η παλαιότερη ιατρική θεότητα ονομαζόταν Sin (Εικ. 2). Ήταν η σεληνιακή θεότητα που κυβερνούσε την ανάπτυξη των ιατρικών βοτάνων, μερικά από τα οποία δεν έπρεπε να εκτεθούν στις ηλιακές ακτίνες. Η αντίληψη σχετικά με τα φυτά, τα οποία συλλέγονται υπό το σεληνόφως και χρησιμοποιούνται για την παρασκευή ιατρικών και μαγικών φίλτρων, απαντάται τόσο σε αρχαίες φυλές όσο και στη νεότερη λαϊκή ιατρική.

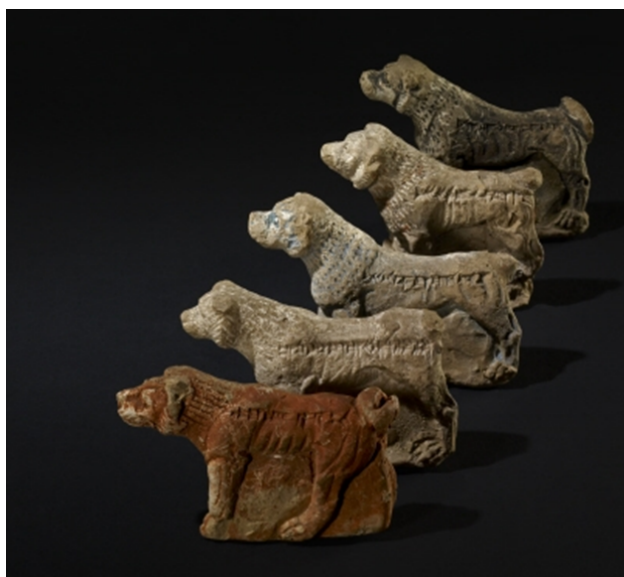
Θεά της υγείας ήταν η Gula, γνωστή και ως Ninkarrak, Ninisina, Nintinugga και Nimdindu, με τις πρώτες αναφορές σε αυτή να χρονολογούνται την περίοδο Ur III (2047-1750 π.Χ.).⁸ Είχε ως σύμβολό της τον σκύλο, ο οποίος συχνά αναπαρίσταται μαζί της, ενώ έχουν βρεθεί τόσο φυλλακτά (Εικ. 3) όσο και αναθήματα (Εικ. 4) με τη μορφή σκύλου (κεραμικά της Nimrud, χρυσό Βρετανικό Μουσείο). Ο γιος της Damu ήταν ο πρωτεύων θεός της θεραπείας των Σουμερίων, που συνδύαζε τις μαγικές και «επιστημονικές» προσεγγίσεις της ασθένειας, αλήθαι και αναφέρεται συχνά μαζί με την Gula σε θεραπευτικά ξόρκια. Αν και η Gula θεωρούνταν η υπέρτατη θεότητα, ο Damu ήταν ο μεσάζων, μέσω του οποίου η δύναμή της έφτανε στους γιατρούς. Ο άγιος της γιος, ο Ninazu, συνδέθηκε με τα φίδια (σύμβολο της μεταμόρφωσης), τη μετάβαση στον Κάτω Κόσμο, αλήθαι και τη θεραπεία, έφερε δε ένα ραβδί περιτυλιγμένο με φίδια. Αυτό το σύμβολο υιοθετήθηκε από τους Αιγύπτιους για τον Heka, τον θεό της μαγείας και της ιατρικής, και στη συνέχεια από τους Έλληνες ως κηρύκειο, το ραβδί που έφερε ο

Εικόνα 2. Αποτύπωμα της κυλινδρικής σφραγίδας του *Hašhamer, ensi*, ανώτατου ιερέα του Sin (περίπου 2100 π.Χ.). Η καθιστή φιγούρα είναι ο βασιλιάς *Ur-Nammu* που παραχωρεί τη διοίκηση στον *Hašhamer*, ο οποίος οδηγείται μπροστά του από μια Λάμμα (προστάτιδα θεά). Ο *Sin/Nanna* αναπαρίσταται με ημισέληνο.

Εικόνα 3. Χρυσό φυλαχτό με μορφή σκύλου (3300-3100 BC), Μουσείο Λούβρου, Παρίσι.

Εικόνα 4. Κεραμικά αναθήματα με μορφή σκύλου προς τη θεά της υγείας *Gula* (645 π.Χ.). Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Ερμής, ο θεός της μαγείας, της θεραπείας και της γραφής. Σήμερα βέβαια το κηρύκειο θεωρείται ως σύμβολο του Ιπποκράτη και συναντάται ως σύμβολο των ιατρών σε όλο τον κόσμο.⁹

Με βάση τα κείμενα που έχουν μεταφραστεί σε σύγχρονες γλώσσες και έχουν δημοσιευτεί, φαίνεται ότι υπήρχαν διαφορετικοί τύποι θεραπευτών για διαφορετικές ομάδες ασθενών, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση, το φύλο και ίσως ανάλογα με ιδιαίτερα προβλήματα.⁵

Συναντάμε τρεις κυρίως ομάδες θεραπευτών: τους *barû*,¹⁰ οι οποίοι ήταν μάντις, τους *āšipû*,¹¹ οι οποίοι ήταν εξορκιστές, και τους *asû*,¹² οι οποίοι ήταν ιερείς θεραπευτές.

Οι *Asipû* προέρχονταν από την τάξη του ιερατείου, χρησιμοποιούσαν την αστρολογία και την αριθμολογία, πίστευαν στους οιωνούς και τους δαίμονες. Αναζητούσαν τη θεραπεία των ασθενών μέσα από εξορκισμούς, προσευχές και άλλες τελετουργικού χαρακτήρα πράξεις.¹³

Οι *Asu* μπορούν να θεωρηθούν ως πρακτικοί ιατροί, προσφέροντες συμπτωματική θεραπεία με τη χρήση βοτάνων, τα οποία είχαν αποδειχθεί χρήσιμα στην πράξη, και ήταν ικανότατοι χειρουργοί. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι ιατρικές μέθοδοί τους ήταν περισσότερο ορθολογικές. Με την πάροδο του χρόνου, παρατηρείται μια σταδιακή μεταβολή των θεραπευτικών μεθόδων των *Asipû*, κυρίως με την προσθήκη αποτελεσματικών φαρμακοθεραπειών των *Asu*, ιδίως μετά το 1200 π.Χ.¹³

Ως κέντρο ιατρικής εκπαίδευσης θεωρείται η πόλη *Isin*, κέντρο Ιατρικής της *Gula*, και οι εκπαιδευόμενοι στη συνέχεια στέλνονταν σε ναούς σε διάφορες πόλεις ανάλογα με τις ανάγκες. Δεν υπάρχουν στοιχεία ιδιωτικής πράξης αυτής καθαυτής, αν και οι βασιλιάδες και οι πιο εύποροι είχαν τους δικούς τους γιατρούς. Ο κάθε γιατρός ήταν πάντα συνδεδεμένος με κάποιο συγκρότημα ναών.⁹

Θεραπευτές μπορούσαν να είναι είτε γυναίκες είτε άνδρες, αλλιώς όπως σημειώνει ο μελετητής *Jean Bottero*, «Γυναίκες γραφείς ή αντιγραφείς, εξορκιστές ή ειδικοί στη μαντεία [*Asipû* και *Asu*] θα μπορούσαν να μετρηθούν στα δάχτυλα του ενός χεριού».¹⁴ Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι υπήρχαν περισσότερες γυναίκες γιατροί στη Σουμερία από οπουδήποτε αλλού, και αυτό συνάδει με το γεγονός ότι η κύρια θεότητα της υγείας ήταν γυναίκα.

Η ασθένεια στην ακαδική γλώσσα αναφέρεται με τρεις διακριτούς, όμως το ίδιο σημαντικούς όρους: *miqtu* υποδηλώνει αυτό που έχει πέσει από ψηλά και χτύπησε τον ασθενή, όπως η επίθεση ενός δαίμονα ή η έναρξη του πυρετού, αυτές οι ασθένειες τείνουν να εμφανίζονται ξαφνικά. Ως φαινόμενο είναι επίσης γνωστό στον αιτιολογικό μύθο των «ασθενειών που κατεβαίνουν από τον ουρανό», από τα παλαιά βιβλικά ξόρκια. Το *simtu* είναι μια πηληγή ή ασθένεια με άμεσα ορατά συμπτώματα, κάτι ορατό στις αισθήσεις. Και τέλος, το *Muršu* είναι ένας πολύ γενικός όρος, ο οποίος μπορεί να υποδηλώνει κάθε είδους ασθένεια ή πόνο.¹⁵

Οι ιατρικές πινακίδες είτε ασχολούνται είτε με τη διάγνωση είτε με την αιτία της νόσου, η οποία συνήθως αποδίδεται στη μαγεία ή στις αμαρτίες, είτε με θεραπευτικές συνταγές οι οποίες παρουσιάζονται ανάλογα με τη φύση των συμπτωμάτων ή με το πάσχον μέρος του σώματος. Σπάνια εντοπίζονται αναφορές σε ιατρικά εργαλεία, ενώ δεν βρίσκουμε ενδείξεις για χειρουργικές πράξεις.

Τα διαγνωστικά κείμενα ήταν γνωστά ως *enūma ana bīt marši āšipu illaku*, δηλαδή «Όταν ο θεραπευτής (āšipu) πηγαίνει στο σπίτι του ασθενούς». Ήταν επίσης γνωστά με τον συμερικό όρο SA. GIG (lit. "sick cord"), στην Ακκαδική *sakikkū*, το οποίο σε ελεύθερη μετάφραση μπορεί να μεταφραστεί ως «συμπτώματα».¹⁶ Στη βιβλιογραφία αναφέρεται μερικές φορές ως το «Διαγνωστικό Εγχειρίδιο», ενώ οι μεμονωμένες καταχωρίσεις αναφέρονται ως «ιατρικοί Οίωνοι» ή απλώς «Καταχωρίσεις».¹⁷ Χρονολογικά τοποθετούνται στην Παλαιά Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 1894-1595 π.Χ.) και μεταγενέστερα, αλλήλα περιλαμβάνουν και μια σειρά προγενέστερων κειμένων, τα οποία παρουσιάζονται σε μεταγραφές (βλ. 2.0.0). Το Διαγνωστικό Corpus φέρεται ότι εκδόθηκε και ανασκευάστηκε κατά την περίοδο Isin II από τον Esagilkīn-apli από την πόλη Borsippa κοντά στη Βαβυλώνα.³ Στην επιστημονική κοινότητα των Ασσυριολόγων είναι ως canonical SA.GIG χρονολογείται στην πρώτη χιλιετία και περιλαμβάνει συνολικά 40 πινακίδες. Στα κείμενα αυτά αναφέρονται αρχικά τα συμπτώματα και στη συνέχεια η πρόγνωση για την έκβαση της νόσου, χωρίς να προτείνεται κάποια θεραπευτική αγωγή.

Τα θεραπευτικά κείμενα είναι έντονα επηρεασμένα από τις επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις. Αναφέρονται στην επιδίωξη της θεραπείας με εξομολόγηση και θυσίες με τη συνοδεία προσευχών για να εξευμενιστούν οι θεοί, ενώ προτεινόνταν η χρήση φυλακτών ως μέτρα προφύλαξης. Οι *Asipu* (ιερείς-εξορκιστές) χρησιμοποιούσαν μαγικά ξόρκια, μερικές φορές πολύ ποιητικά, τα οποία μπορούσαν να εκδιώχνουν τους δαίμονες, όπως το ακόλουθο:¹⁸

*Είναι επτά, είναι επτά,
στον βαθύ ωκεανό είναι επτά,
απομυζούν τον Ουρανό και είναι επτά,
έχουν κατοικία τους τον βαθύ ωκεανό,
ούτε αρσενικά είναι ούτε θηλυκά,
είναι σαν το φύσημα του ανέμου,
γυναίκα δεν έχουν, δεν αφήνουν γιους·
οίκτο ή λύπη δεν ξέρουν,
δεν ακούν ούτε προσευχή ούτε παράκληση.
Είναι σαν τ' άλογα που μεγάλωσαν στους λόφους·
οι δαίμονες της Εά,
βαστάζουν τον θρόνο των θεών,
στέκονται στον δρόμο για να μολύνουν το πέρασμα,
είναι πνεύματα του κακού,
είναι επτά, είναι επτά,
είναι δύο φορές επτά!
Από τον Ουρανό να είστε ξορκισμένοι!
Από τη Γη να είστε ξορκισμένοι!*

Ο επαναλαμβανόμενος αριθμός επτά σχετίζεται στενά με τις φάσεις της Σελήνης και αποτέλεσαν πηγή μεταφυσικών θεωριών και συμβολικών πράξεων, διατηρώντας τον χαρακτήρα και την ίδια σπουδαιότητα σε όλες τις ανατολικές θρησκείες.

Ενώ η θεραπεία της νόσου επαφίετο στους θεούς και η προσέγγιση ήταν μέσω εξορκιστών, η αντιμετώπιση των συμπτωμάτων ήταν μέλημα των *Asu* με τη χρήση διαφόρων φαρμάκων.

Η φαρμακευτική παρακαταθήκη οργανώθηκε την εποχή των Βαβυλωνίων, ενώ το δεύτερο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. βρίσκονται πινακίδες με **φαρμακευτικά κείμενα**, ένα είδος *Materia Medica* των Βαβυλωνίων, τα οποία περιλαμβάνουν πρώτες ύλες κυρίως φυτικής προέλευσης,¹⁹ αλλιά και ζωικής, καθώς και ορυκτά, τα οποία επεξεργάζονταν προκειμένου να παρασκευάσουν τα φάρμακα. Τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα διατάσσονται σε τρεις στήλες: στην πρώτη παρατίθεται το σύμπτωμα, στη δεύτερη τα φάρμακα και στην τρίτη η αγωγή για την αντιμετώπιση του συμπτώματος, όχι όμως αναγκαστικά και για την ίαση της νόσου αυτής καθ' αυτής.

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ

Ο κώδικας του Hammurabi αποτελεί το αρχαιότερο κωδικοποιημένο νομοθέτημα (1755-1750 π.Χ.), αντίγραφο του οποίου είναι χαραγμένο σε στήλη, η οποία σήμερα φυλάσσεται στο μουσείο του Λούβρου.²⁰ (Εικ. 5). Μεταξύ των άλλων ζητημάτων, ο κώδικας του Hammurabi υπήρξε ο πρώτος στην ιστορία της ιατρικής που αναφέρεται στο ζήτημα των αστικών και ποινικών ευθυνών των επαγγελματιών υγείας.²¹ Οι πρακτικοί ιατροί ελέγχονταν από την πολιτεία για τις χειρουργικές επεμβάσεις τις οποίες πραγματοποιούσαν. Μερικά νομοθετήματα καθορίζουν το ύψος των αμοιβών, τις ποινές για τις περιπτώσεις ανικανότητας ή αμέλειας, δεν υπάρχουν όμως αναφορές για οδοντιατρικές πράξεις.²²

Εικόνα 5. Ο κώδικας νόμων του Hammurabi σε στήλη από μελανό βασάλτη που φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου, στο Παρίσι.

CHS 215: Εάν ο ιατρός πραγματοποιήσει μείζονα χειρουργική επέμβαση ή θεραπεύσει πάσχοντα οφθαλμό, θα λαμβάνει δέκα αργυρά shekel.

Εάν ο ασθενής είναι ελεύθερος πολίτης, θα πληρώνει πέντε shekel.

Εάν είναι δούλος, τότε ο κύριος του θα πληρώνει γι' αυτόν.

Εάν όμως ο ασθενής χάσει τη ζωή του ή τον οφθαλμό του σε εγχείρηση, τότε θα ακρωτηριάζεται το χέρι του ιατρού.

Στη νομοθεσία Hammurabi υπάρχουν και ορισμένες ακόμη ενδιαφέρουσες αναφορές, οι οποίες φανερώνουν την αξία ενός δοντιού στις μεσοποτάμιες κοινωνικές αντιλήψεις.

CHS 196: Εάν κάποιος τραυματίσει το μάτι ενός ομοίου του, το δικό του μάτι πρέπει να καταστραφεί.

CHS 198: Εάν κάποιος τραυματίσει το μάτι ενός κατωτέρου (φτωχού), έχει πρόστιμο ένα Maneh ασήμι (505 γραμ.).

CHS 200: Εάν κάποιος βγάλει το δόντι ενός ομοίου του, το δικό του δόντι θα πρέπει να βγει.

CHS 201: Εάν κάποιος βγάλει το δόντι ενός κατωτέρου, έχει πρόστιμο το 1/3 Maneh ασήμι.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο άνθρωπος έχει μόνο δύο οφθαλμούς και οι οποίοι ήταν, όπως και σήμερα, απολύτως αναγκαίοι για την επιβίωση του ατόμου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τα δόντια, αν και 32, είχαν μια σχετικά υψηλή αξία. Οι Μεσοποτάμιοι φαίνεται ότι έδιναν ιδιαίτερη σημασία στα δόντια, καθώς οι ατέλειές τους, όπως π.χ. μικροσπασίματα, ήταν λόγος αποκλεισμού υποψηφίου από τη διεκδίκηση θέσεων, όπως του Bārū, ο οποίος ήταν ιερέας με υψηλή θέση στην ιεραρχία με αντικείμενο τη μαντική και την ερμηνεία των χρησμών.²³

Ωστόσο, ο κώδικας του Hammurabi παραμένει σιωπηλός για ποινές οι οποίες σχετίζονται αμιγώς με οδοντικές χειρουργικές επεμβάσεις.

ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΩΣ ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ ΕΚΒΑΣΗΣ ΝΟΣΗΜΑΤΩΝ

Ιατρικά κείμενα πινακίδων σφηνοειδούς γραφής συνδέουν τα δόντια με τη διάγνωση και την πρόγνωση της πορείας μιας ασθένειας. Για παράδειγμα, μια συλλογή 40 ιατρικών πινακίδων, χρονοηγουμένων από το 1600 π.Χ., με τον τίτλο «Όταν οι θεραπευτές πηγαίνουν στο σπίτι του ασθενούς» εμφανίζουν οδοντιατρικό ενδιαφέρον.²⁴ Σύμφωνα με το έργο, η διάγνωση της ασθένειας, αλλά και η έκβασή της βασίζεται στα συμπτώματα. Έτσι εντοπίζεται ένα χωρίο αποτελούμενο από 16 διαφορετικές περιπτώσεις, όπου καταγράφονται συμπτώματα μεταξύ χειλιών και γλώσσας και αυτά ερμηνεύονται μέσα από την αξιολόγηση της κατάστασης των δοντιών. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Εάν τα δόντια του είναι λευκά, θα γίνει καλή.
- Εάν τα δόντια του είναι [...], η νόσος τότε θα είναι [...] μακρά διάρκεια.
- Εάν τα δόντια του έχουν σκούρο χρώμα, η ασθένεια θα κρατήσει μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Εάν τα δόντια είναι συνωστισμένα, τότε θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια του, η ασθένεια θα κρατήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Εάν τρίζει τα δόντια και είναι χαλαρά τα βλέφαρά του στα μάτια, τα βλέφαρα και [...] θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια και τα χέρια και τα πόδια του έχουν μαύρες κηλίδες, έχει το άγγιγμα του πνεύματος του θανάτου, θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια και το σάβιο τρέχει από το στόμα, θα πεθάνει, το χέρι της θεάς Ištar. *Ιδιική διάγνωση: επαφή.*
- Εάν τρίζει τα δόντια του συνέχεια και το πρόσωπό του είναι κρύο, έχει αποκτήσει νόσο μέσα από το χέρι της θεάς Ištar.

Η έκφραση «με το χέρι...» υποδηλώνει τη δράση είτε μιας θεϊκής είτε μιας δαιμονικής υπερβατικής δύναμης ως αιτίας της ασθένειας, αλλά και της έκβασης της νόσου.²⁵

Αν και τα παραπάνω συμπτώματα περιορίζονταν αποκλειστικά στη διάγνωση και την πρόγνωση ασθενειών, παρατηρούμε ότι τα δόντια αποτελούσαν ένα σημαντικό μέσο εκτίμησης της αιτίας και της πορείας μιας νόσου. Ιδιαίτερα δε το τρίξιμο των δοντιών αποτελούσε ένα σοβαρό και επικίνδυνο παθολογικό στοιχείο.

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Οι πρώτες πληροφορίες αναφορικά με την Οδοντιατρική στη Μεσοποταμία αποκρυσταλώνονται ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και δημοσιεύονται από τις αρχές του 1900. Έχουν αναγνωριστεί πάνω από 100 οδοντιατρικές συνταγές, ορισμένες σε συνδυασμό με ξόρκια, για τη φροντίδα του στόματος και των δοντιών.

Όσον αφορά τα αρχαιολογικά τεκμήρια, οι κλημιακές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή δεν συνέβαλαν στη διάσωση μεγάλου αριθμού σκελετικών ευρημάτων. Επιπροσθέτως, οι αντιλήψεις των Μεσοποταμίων για τον θάνατο, καθώς και οι ταφικές συνήθειες διέφεραν από τις αντίστοιχες άλλων αρχαίων πολιτισμών της Δεκάλης της Ανατολικής Μεσογείου, και έτσι τέτοιου είδους αρχαιολογικά ευρήματα είναι ελάχιστα.

Μία και μοναδική ανθρωπολογική μελέτη σκελετικών ευρημάτων από τις πόλεις Ur και Kish, χρονοηγουμένων περίπου το 2000 π.Χ., αναφέρεται σε οδοντιατρικά ζητήματα.²⁶ Καταγράφηκαν εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών σε ποσοστό 95%, περιοδοντικές βλάβες σε ποσοστό 42% και τερηδόνα σε ποσοστό 2%. Αναφέρεται επίσης μια πιθανή περίπτωση ενδοδοντικής θεραπείας. Επίσης, εντοπίστηκαν πολλή αλλοιώσεις των γνάθων οφειλόμενες σε συγγενείς

ανωμαλίες και νεοπλασματικές βλάβες. Ο πληθυσμός αυτός είχε μορφολογικά σύγχρονη οδοντοφυΐα, αλλά σχετικά κακή οδοντική υγεία. Ευρήματα από τα οστά και τα δόντια δείχνουν ότι ο πληθυσμός υπέφερε από προβλήματα υγείας και διατροφική ανεπάρκεια. Είναι πιθανόν ότι ο Αβραάμ, αν στην πραγματικότητα υπήρχε, να έφυγε από τη Μεσοποταμία λόγω της απειλής της πείνας, όπως υποδεικνύεται από βιβλικά κείμενα, γεωλογικές μελέτες και οδοντιατρική ανάλυση.²⁷

Το **δόντι** στην Ακκαδική γλώσσα είναι šinnu, με την ίδια ετυμολογική ρίζα σε όλες τις Σημιτικές γλώσσες, ο πληθυντικός είναι šinnātu²³ και απαντάται σε κείμενα της Μεσοποταμίας χρονολογούμενα από 1950 π.Χ. έως και το 153 π.Χ.²⁸ Ωστόσο, στα έως σήμερα αποκωδικοποιημένα κείμενα σφηνοειδούς γραφής, αν και συναντάμε συχνά τη λέξη δόντι, δεν υπάρχουν αναφορές που να περιγράφουν τη μορφολογία, τις ομάδες ή τη διάταξη των δοντιών.

ΟΔΟΝΤΟΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Κατ' αρχάς οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αν και η ιατρική κινείται στο πλαίσιο της θρησκευτικής θεραπευτικής, η οδοντιατρική πράξη φαίνεται να πραγματοποιεί μια μορφή υπέρβασης της ακραίας υπερφυσικής προσέγγισης. Γεγονός το οποίο πιστοποιείται από την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού ιατρικών κειμένων με θέματα σχετικά με τη φροντίδα και τις παθήσεις του στόματος και των δοντιών. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι οι συγκριτικά περιορισμένες αναφορές σε υπερβατικές οντότητες ή άλλα στοιχεία τα οποία να παραπέμπουν στη θεουργική ιατρική.

Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΤΩΝ ΔΟΝΤΙΩΝ

Η Βαβυλωνιακή γραμματολογία αναφέρεται όμως τόσο στην ανατολή των δοντιών όσο και σε ανωμαλίες των δοντιών κυρίως από την προγνωστική ή διαγνωστική σκοπιά.

Στην τερατολογική μαντική πραγματεία Summa izbu... (*Εάν μια ανωμαλία...*) περιγράφονται εκατοντάδες διαφορετικές γενετικές παθολογίες, οι οποίες ερμηνεύονταν από τους μάντεις είτε για το μέλλον της χώρας είτε για την προσωπική κατάσταση του βασιλιά και άλλων ατόμων.¹⁷ Ορισμένα από τα κείμενα αυτά σχετίζονται με την παρουσία δοντιών στο νεογέννητο τη στιγμή του τοκετού. Μεταξύ των προφητειών είναι οι εξής:

- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη ένα δόντι, η γη θα διαταραχθεί από την εντολή ενός θεού.* (S.I. 4.27)
- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη δύο δόντια, ο σιτοβολώνας του βασιλιά θα εξαντληθεί.* (S.I. 4.28)
- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη τα δόντια του, οι ημέρες του πρίγκιπα τελειώνουν. Η γη θα περάσει δύσκολες στιγμές. Προβλήματα για τη γη. Αυτός ο οίκος θα διασκορπιστεί.* (S.I. 4.30)

- *Εάν μια γυναίκα του παλατιού γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη δόντια, η ημέρα του πρίγκιπα έχει τελειώσει.* (S.I. 4.50)

Στον αντίποδα στους διαγνωστικούς προγνωστικούς οίονους αναφέρονται στην ανατολή των δοντιών και στα συμπτώματά της:

- *Εάν το μωρό, το κεφάλι του είναι ζεστό, αν ο πυρετός του δεν είναι πολύ υψηλός, αν δεν αναπνέει, αν τα χέρια και τα πόδια του είναι αδρανή, αν το σάβλο του ρέει κάτω, αν είναι καταθλιπτικό [;], αν κάνει εμετό ό,τι τρώει και [αυτό] δεν παραμένει στο στομάχι του: σε αυτό το μωρό τα δόντια του ανατέλλουν. Για δεκαπέντε ή είκοσι ημέρες θα βρίσκεται σε δυστυχία και θα είναι αποκαρδιωμένο.* (TDP 218.10–12)
- *Εάν το μωρό, το σώμα του δεν είναι πολύ ζεστό, αν το κεφάλι του είναι ζεστό, αν ενώ θηλάζει είναι πολύ καταθλιπτικό, τα δόντια του ανατέλλουν. Για δεκατέσσερις ή είκοσι ημέρες θα βρίσκεται σε δυσφορία. Θα αναρρώσει.* (TDP 230.115).^{2, 29}

ΟΔΟΝΤΑΛΓΙΑ

Φιλολογικά κείμενα, καθώς και ανθρωπολογικά ευρήματα φανερώνουν ότι ο οδοντικός πόνος αντιπροσωπεύει μία από τις πρώτες εμπειρίες πόνου στην ανθρώπινη ιστορία. Ο πόνος, όπως και ο θάνατος, αδιαφορεί για την ανθρώπινη ταξική ιεραρχία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το μήνυμα μιας επιστολής που απνύθυνε ένας Ασσύριος θεραπευτής, ο Urād Nana (7ος αιώνας π.Χ.) στον βασιλιά του Essarhaddon, ο οποίος υπέφερε φανερά από οδοντικό πόνο: «Όσον αφορά τη θεραπεία των πονεμένων δοντιών για τα οποία μου έγραψε ο βασιλιάς, θα αρχίσω [τόρα] με αυτήν: υπάρχουν πάρα πολλές θεραπείες [πονεμένων] δοντιών».³⁰

Όπως έχει αναφερθεί, η θεραπευτική στη Μεσοποταμία κινούνταν ανάμεσα στη μαγεία και στα φάρμακα. Έτσι για την αντιμετώπιση της οδονταλγίας, συχνά χρησιμοποιούνταν διάφοροι εξορκισμοί, όπως ο ακόλουθος:³¹

Ω Shamash επειδή στο δόντι που με πονάει, κάποιος δαίμονας στον οποίο δεν έχω προσφέρει φαγητό και νερό είναι θυμωμένος. Όπως μια σφραγισμένη πινακίδα σε παρακαλώ να μπορέσω να τον κλείσω μέσα και να τον καλύψω όπως ένα σκουλήκι το οποίο δεν πονάει το δόντι, έτσι και το δικό μου δόντι να μην με πονάει.

Ενώ, ένας άλλος εξορκισμός για το σκουλήκι του δοντιού αναφέρει:

Πάει καιρός ωστόσο να τον πιάσουμε. Η πόρτα είναι το δέρμα, το οστό είναι ο σύρτης. Έχει περάσει το δέρμα και έχει σηκώσει το οστό,

*έχει δαγκώσει το δέρμα, έχει σκάψει μέσα στο
οστό. Έχει φέρει το σάπισμα στο δόντι,
Έχει φέρει φωτιά [πόνο;] στο κόκαλο. Ποιον
Να στείλω στον Μαρδοχαίο, τον μεγαλύτερο γιο
του Εα
Ο οποίος να μπορέσει να φέρει ένα φάρμακο για
την ανάρρωση;*

Επίσης, αρκετά συχνά στα κείμενα της 1ης χιλιετίας π.Χ. αναφέρεται ως θεραπεία η εφαρμογή του *paršigu* (τύπος υφάσματος), που μπορεί να τυλιχτεί γύρω από το κεφάλι από τους θεραπευτές *asû*.³² Τα *paršigu* χρησιμοποιήθηκαν σαν επίδεσμοι για να φέρουν ανακούφιση από τον πόνο, τον πυρετό ή τον πονόδοντο.

Η μαρτυρία βρίσκεται σε επιστολή ασθενούς προς τον ιατρό του. Η πινακίδα αλληλογραφίας ανακαλύφθηκε στο Kish, χρονολογείται στην Παλαιά Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 1900-1600 π.Χ.) και φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο (BM 103081 (P413153)).

- i 1. ki-ma e-eš-te-ne-mu-u2
- 2. 'a'-na ši-ip-ri-im šu-a-ti
- ii 1. aš-tap-ra-kum
- 2. ni-di a-ḫi-im
- iii 1. la ta-ra-aš-ši
- 2. ši-in-ni ma-di-iš {UŠ}
- iv 1. uš-ta-am-ri-ša-ni
- 2. 1(diš) tug2bar-si šu-bi-lam

*Επειδή ακούω συνεχώς (γι' αυτό το θέμα),
σας έγραψα (αμέσως) σχετικά με αυτό το
εγχείρημα. Μην είστε αμελείς. Το δόντι μου
πονάει τόσο πολύ. Στείλτε έναν επίδεσμο!*³²

Βέβαια, δεν λείπουν και τα λαϊκά ξόρκια, πέρα από αυτό που αναφέρεται στον γνωστό πηλόν μύθο του σκουληκιού. Ένα τέτοιο ξόρκι βρέθηκε σε πινακίδα η οποία ανακαλύφθηκε στην πόλη Mari (πινακίδα Mari 5), είναι γραμμένο στη Χουρριτική γλώσσα και έχει ως εξής:³³

*«Το δόντι θρηνεί! Το δόντι ακούγεται! Αυτά
(τα δόντια) φωνάζουν στη μητέρα Pidenḡi,
στον πατέρα Kumarbi! Διαδοχικά;
Ότι (αυτοί) μπορεί να μη φωνάζουν, (και) με
τη σειρά; ότι (αυτοί) μπορεί να μη μιλήσουν:
τα βουνά απογοντεύτηκαν· (και) τα νερά
ανεβαίνουν· οι επτά κόρες του Šimige. Αυτές
(δηλαδή οι κόρες) παίρνουν šigi (-ξύλο(?)), και
(=n) παίρνουν νερό, και (=n) καθαρίζουν την
ασθένεια του δοντιού. Αφήστε τους να
καθαρίσουν το δόντι! Αφήστε τους να
καθαρίσουν (-išt-) το δόντι.
– Ας ακουστεί ο θρήνος! Αφήστε τους να
απομακρύνουν την ασθένεια στη θάλασσα!
Αφήστε τους να το ρυθμίσουν μαζί τους (δηλ.
šigi (-ξύλο) και νερό) στο νερό!»*

Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν και φαρμακευτικές αγωγές που είχαν ως βάση συστατικά φυτικής προέλευ-

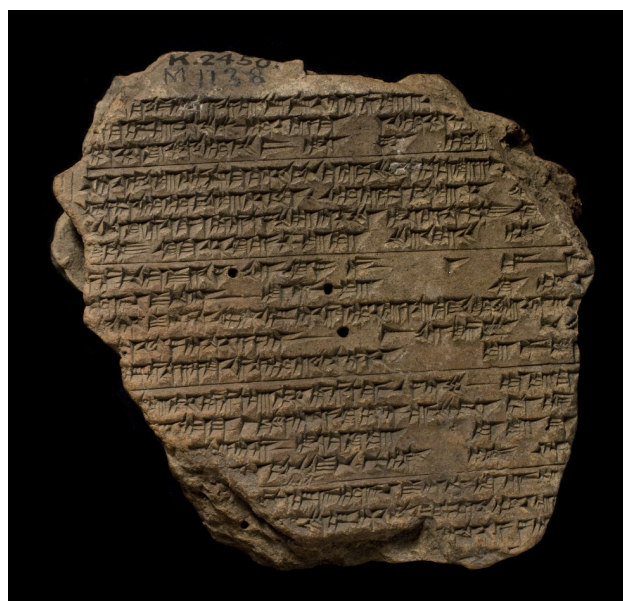
σης. Για παράδειγμα, το φυτό υοσκύαμος χρησιμοποιούνταν σαν αναλγητικό για τον πονόδοντο σε τερηδονισμένα δόντια. Και αυτό όχι τυχαία, καθώς ορισμένα συστατικά του εμφανίζουν θεραπευτικές ιδιότητες. Περιέχει, για παράδειγμα, διάφορα αλκαλοειδή, όπως υοσκυαμίνη, σκοπολαμίνη κ.ά., με ηρεμιστικές και αντισπασμωδικές δράσεις, που βοηθούν τα μέγιστα στην αντιμετώπιση του οδοντικού άλγους.³⁴ Το δε κάρδαμο εμφανίζεται να διαθέτει αντιβιοτικές και αντιπυρετικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στη λαϊκή ιατρική κατά της ουλίτιδας.¹⁸

Γενικά, τα φάρμακα αυτά εφαρμόζονταν σε ένα τερηδονισμένο δόντι άμεσα ή εμποτισμένα σε μαλλί. Δυστυχώς, η ταυτότητα αρκετών δεν είναι ακόμα γνωστή. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου εμφανίζονται βότανα ή ουσίες με ασυνήθιστα ονόματα, δυσχεραίνοντας το έργο των μελετητών. Το πρόβλημα εντείνεται καθώς, για παράδειγμα, το λίπος αλόγου, το λίπος μαύρου σκύλου και το όπιο εμφανίζονται να έχουν παρόμοια σύμβολα στη σφηνοειδή γραφή. Άλλα βότανα είναι περισσότερο γνωστά, όπως η «κόρη των αγρών», δηλαδή η κόκκινη παπαρούνα ή το αίμα του λιονταριού, το οποίο είναι το αλμυρίκι. Τα περισσότερα από αυτά τα φάρμακα είναι αντισηπτικά που χρησιμοποιούσαν, όπως και αργότερα την αρχαία ελληνική Οδοντιατρική,³⁴ για τα δόντια, όπως η στυπτηρία, το κόμμι, το ξίδι, το αλεύρι, ο μανδραγόρας, ο υοσκύαμος κ.ά.³⁵

ΟΔΟΝΤΙΚΗ ΤΕΡΗΔΩΝΑ – Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΚΟΥΛΗΚΙΟΥ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση του πονόδοντου και της οδοντικής τερηδώρας στο σκουληκί που ροκανίζει τα δόντια.

Τον μύθο τον συναντάμε σε μια πινακίδα (Εικ. 6) θεραπευτικού περιεχομένου (1000-625 π.Χ.) από τη

Εικόνα 6. Πινακίδα σφηνοειδούς γραφής (K.2450) από τη βιβλιοθήκη του βασιλιά Σαρδανάπαλου στην οποία αναγράφεται ο μύθος του σκουληκιού. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

βιβλιοθήκη του Σαρδανάπαθου στη Νινεβί. Ως συγγραφέας αναφέρεται ο Nabunadinirbu, γιος του Kudarnu. Δίνονται οδηγίες για να ανακουφιστεί κάποιος από το Marduknadinachu (τον πονόδοντο), επικαλούμενος τον Ea, θεό της Αβύσσου, τον Anu, θεό του ουρανού, και τον Samas (Shamash), θεό του ήλιου.

Ο περίφημος μύθος του σκουληκιού έχει ως εξής:²

Ο θεός Anu λυπήρχε και

[.....]

Κατόπιν ο Anu ιδημιούργησε τον ουρανό

ο Ουρανός ιδημιούργησε [τη Γη]

η Γη ιδημιούργησε τα ποτάμια

τα ποτάμια ιδημιούργησαν τα ρυάκια

τα ρυάκια ιδημιούργησαν τα έλη

τα έλη ιδημιούργησαν το σκουλήκι

το σκουλήκι πήγε κηαίγοντας μπροστά από τον

Shamash,

τα δάκρυά του έπεσαν μπροστά από τον Ea:

Τι θα μου δώσεις για φαγητό;

Τι θα μου δώσεις για να πιπιλήσω;

Θα σου δώσω τρία ώριμα σύκα

Ikai! ένα βερίκοκο.

Μα τι θα μου κάνουν εμένα τα ώριμα σύκα

και το βερίκοκο;

Σήκωσέ με επάνω και τοποθέτησε με ανάμεσα

στα δόντια

και στα ούλα κάνε με να εισχωρήσω

το αίμα του δοντιού θα ρουφήξω

και από τα ούλα εγώ θα ροκανίσω τις ρίζες του

φτιάξε την καρφίτσα και πιάσε το πόδι του.

Επειδή εσύ έχεις Ιδίκιο;] στο τέλος ήέει αυτό: Ω

σκουλήκι

ας επιτρέψει ο Ea να γίνει αυτό.

Θεραπεία της βλάβης: Θα αναμείξετε billatu, μια πρέζα buqlu και ήάδι, θα απαγγείλετε το ξόρκι σε αυτό το μείγμα τρεις φορές και θα το τοποθετήσετε επάνω στο δόντι.

Το *billatu* και το *buqlu* είναι φαρμακευτικές ουσίες οι οποίες δεν έχουν ταυτοποιηθεί.

Αν και η εκδοχή αυτή του μύθου χρονολογείται περίπου στον 7ο αιώνα π.Χ., υπάρχει και παλαιότερη αναφορά στο σκουλήκι του δοντιού, χρονολογούμενη στο 1800 π.Χ.³¹ Στον διάσημο μύθο του σκουληκιού δεν είναι σαφές εάν η πίστη ότι το σκουλήκι προκαλεί οδοντική τερηδόνα έχει τις ρίζες της στην παρατήρηση ότι ένα τερηδονισμένο δόντι μοιάζει με κατεστραμμένο ξύλο ή προήλθε από την παρατήρηση της καταστροφής των φρούτων από σκουλήκια.

Ωστόσο, διαδόθηκε σε πολλούς άηλους πολιτισμούς, όπως των Αιγυπτίων, των Ινδών και των Κινέζων.³⁶ Εμφανίζεται στην αιγυπτιακή λογοτεχνία στον πάπυρο Anastasi, χρονολογούμενο περίπου μεταξύ του 1200 με 1100 π.Χ., ενώ στην κινεζική ιατρική λογοτεχνία αναφέρεται ως ένα μικρό λευκό σκουλήκι με μαύρα σημάδια στην κεφαλή.

Ο Πάπυρος Anastasi IV³⁷ αναφέρει ότι ο πονόδοντος προκαλείται από ένα σκουλήκι. Γίνεται σχόλιο

για τον θρήνο ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου, που θρηνεί ότι υποφέρει από πονόδοντο: «Κάθε μυς του προσώπου του συσπάται, η ασθένεια έχει αναπτυχθεί στο μάτι του και το σκουλήκι μεγαλώνει στο δόντι του...»

Η απόδοση του αιτίου του πονόδοντου στο σκουλήκι των δοντιών περνά και στη δυτική ιατρική παράδοση μέσω της λατινικής ιατρικής λογοτεχνίας. Αναφέρεται, για παράδειγμα, από τον *Scribonius Largus*, ο οποίος στο έργο του *De Compositis Medicamentorum* προτείνει τη χρήση αχνισμών (υποκαπνισμών) και την πλύση του στόματος με ζεστό νερό, καθώς έτσι «*ἀποπτύονται ένίστε έκ του στόματος και μικροί σκώληκες*».³⁸ Θεωρούνταν επισημονικό γεγονός από έναν μεγάλο αριθμό διάσημων λατινόφωνων ιατρικών συγγραφέων των ρωμαϊκών χρόνων, όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, μέχρι και τον 18ο αιώνα στη δυτική Ευρώπη.³⁹

Είναι αξιοσημείωτο πως στην αγγλική γλώσσα ο πονόδοντος περιγραφόταν ως «a gnawing pain» (gnaw = ροκανίζω), δηλαδή πόνος από το σκουλήκι που ροκανίζει, ενώ στα γερμανικά περιγράφεται ως «es wurmt mich» (Το σκουλήκι με έχει πιάσει).

Επίσης, η ίδια αντίληψη είχε επηρεάσει και τη μη ιατρική λογοτεχνία, καθώς στοιχεία για το σκουλήκι των δοντιών μπορούν να εντοπισθούν μέχρι τον Σαίξπηρ και το έργο του *Πολύ κακό για το τίποτα*.⁴⁰ Ακόμη περισσότερο σύγχρονες αναφορές εντοπίζονται στο βορειοανατολικό Ιράκ, σε περιοχές όπου ομιλούν τη σύγχρονη περσική γλώσσα Farsi και στην οποία η τερηδόνα των δοντιών αναφέρεται ως «το σκουλήκι έχει φάει το δόντι» ή «δόντι φαγόμενο από το σκουλήκι».¹⁸

ΒΡΟΥΞΙΣΜΟΣ

Εκτός από τις αναφορές στο τρίξιμο των δοντιών ως παθολογικοποιητικό στοιχείο για την έκβαση διαφόρων νόσων, υπάρχουν αναφορές για το τρίξιμο των δοντιών το οποίο προσομοιάζουν με αυτό που στη σύγχρονη οδοντιατρική χαρακτηρίζουμε βρουξισμό. Βέβαια, οι προτεινόμενες θεραπείες είναι μαγικές, με ιδιαίτερη τελετουργία, όπως η ακόλουθη:³¹

[Αυτό είναι ένα] κείμενο [για τις περιπτώσεις] που ένα άτομο τρίζει τα δόντια του.

Τελετουργική κατεύθυνση: Κόκκινο αλάτι και άρκευθος συνδυάζονται και κονιορτοποιούνται. Εφαρμόζονται πάνω στα δόντια με σκοπό τον καθαρισμό.

Εάν το ίδιο Ισούμπτωμα (δηλαδή το τρίξιμο των δοντιών) υπάρχει, πάρτε ένα ανθρώπινο κρανίο και απλώστε ένα ύφασμα χρώματος μήλου γύρω από μια καρέκλα. Αυτό το κρανίο το βάζετε πάνω εκεί. Για τρεις μέρες τόσο το πρωί όσο και το βράδυ φέρτε μια θυσία και απαγγείλετε 7 φορές τον εξορκισμό που αναφέρατε προηγουμένως στο κρανίο. Το κρανίο θα πρέπει να φιληθεί 7 και 7 φορές από τον ασθενή πριν αναπαυθεί. Μετά θα γίνει καλή.

Ή και φαρμακευτικές θεραπείες όπως:

- Αν του συμβεί το ίδιο (δηλαδή αν τρίζει τα δόντια του), θα πάρете αλάτι *amanu* (και) άρκευθο. Θα τα κονιορτοποιήσετε μαζί (και) θα καθαρίσεις (με αυτό) την επιφάνεια των δοντιών του (BAM 30.8).2

ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Στοματολογικές παθολογικές καταστάσεις συνήθως περιγράφονται ως εξής: «εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα» ή «εάν ενοχλεί το στόμα έναν άνθρωπο» χωρίς ιδιαίτερη περιγραφή του προβλήματος ή των χαρακτηριστικών του. Μερικά παραδείγματα φαρμακευτικών συνταγών για την αντιμετώπιση στοματικών προβλημάτων είναι τα ακόλουθα:¹⁹

- Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, τότε με μήλα, άμμι το μέγα και μουστάρδα θα πρέπει να καθαρίσει το στόμα του και να τα πιει σε μπίρα *Kurrunu*, και θα αναρρώσει.
- Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, με ανεμώνη καλέντουλα θα καθαρίσει το στόμα του και σε μπίρα *Kurrunu* θα το πιει και θα αναρρώσει.

ΚΑΚΟΣΜΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΤΟΣ

Η κακοσμία αποτελούσε ένα πρόβλημα το οποίο απασχολούσε έντονα τους Μεσοποταμίους και διάφορες συνταγές προτεινόνταν για την αντιμετώπισή της. Θεωρούσαν ότι δεν είχε την έδρα της μονό στο στόμα, αλλά επίσης στη μύτη, στα ούλα και στο στομάχι. Έτσι ως θεραπεία συστηνόταν ο καθαρισμός του στόματος και των ρουθουνιών, ενώ σε άλλες φαρμακοθεραπίες προτείνεται τρίψιμο της ρίζας των δοντιών με φάρμακα:¹⁹

- Εάν η μύτη και το στόμα ενός ανθρώπου έχουν κακοσμία [...], θα πρέπει να τυλίξετε ένα λινό ύφασμα να πάρете σκόνη του φυτού *Αρμυρήθρα* [...], σκόνη στυπτηρίας, Άμμι. Βρέξετε το λινό ύφασμα με ράδι, μάνα πράσινο, πέντε *shekel* από [...]. Θα τον βάλετε να το πιει και σε ράδι και μπίρα. Αυτός θα πιει [...], θα μειώσετε, θα ανακατέψετε σε ράδι, θα τον βάλετε να πιει και θα αναρρώσει.
- Εάν το στόμα ενός αρρώστου έχει κακοσμία [...] και το στομάχι του [...] και τα ούλα από χορτάρι [...]. Θα πρέπει να ανακατέψετε ράδι και μπίρα για να πιει και να αναρρώσει.
- Εάν ενός ανθρώπου [...] η καρδιά του φλέγεται, το σάβιο του βγαίνει, κακοσμία παρουσιάζεται [...] ίσες ποσότητες *Nigella arvensis*, Άμμι, Ρόκα (*Eruca*), τρισουλφίδιο του αρσενικού, σκόνη αθουνίτη και να τα ανακατέψουνε. Αυτό θα πρέπει να το τρίψετε σαν πάστα πάνω στη ρίζα του δοντιού, μέχρι να βγει αίμα. Μετά αυτά τα φάρμακα θα πρέπει να εφαρμοστούν στο δόντι και αυτός θα αναρρώσει.
- Εάν η καρδιά ενός ανθρώπου καίγεται και έχει κακοσμία $\frac{1}{4}$ *shekel* κόμμι, *Adropogon* (:) σε ράδι και μπίρα *alappani* θα πρέπει να ανακατευσθούν, να σταλαχτούν στα ρουθούνια του. Θα πρέπει να τον

κάνουμε να κάνει εμετό και έπειτα από αυτά να πιει μπίρα *mulutina* και θα αναρρώσει.

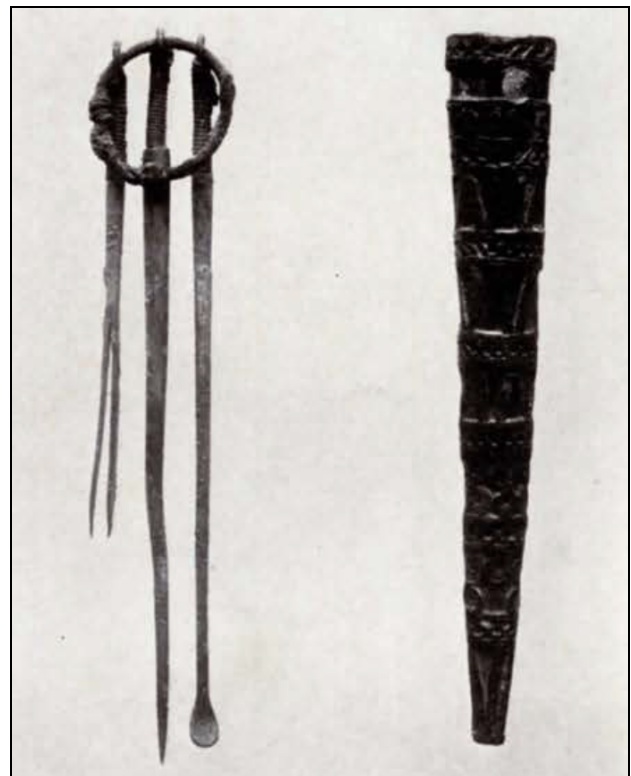
ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως οδοντογλυφίδες από χρυσό, ασήμι και χαλκό. Η πρώτη από αυτές ανακαλύφθηκε στο βασιλικό νεκροταφείο της Ur, ως μέρος μιας συλλογής αντικειμένων υγιεινής, χρονολογούμενη περί το 3500 π.Χ., κατασκευασμένη από χρυσό, και περιελάμβαναν λαβίδα, κοχλιάριο για τα αυτιά και οδοντογλυφίδα σε θήκη.^{41, 42} (Εικ. 7)

Η επόμενη φαρμακευτική συνταγή είναι σημαντική, καθώς αποτελεί την πρώτη ιστορική καταγραφή καθαρισμού του στόματος και των δοντιών.

Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, θα ανακατέψεις ήρα (*Lolium rigidum*) με νερό από την πηγή του ναού του Μαρδοχαίου, θα βάλλεις αλάτι, στυπτηρία και ξίδι εκεί μέσα. Θα το αφήσεις έξω, κάτω από τα άστρα, και το πρωί θα τυλίξεις μια λινή θωρίδα γύρω από τον δείκτη και χωρίς φαγητό θα καθαρίσεις το στόμα του και αυτός θα αναρρώσει.¹⁹

Αποτελούσε δε την κοινότερη μέθοδο καθαρισμού μέχρι την εισαγωγή της σύγχρονης οδοντοβουρτσας από τους Κινέζους στα τέλη του 15ου αιώνα. Ως πρακτική παραμένει μέχρι και σήμερα ανάμεσα σε πρωτόγονες φυλές.

Εικόνα 7. Χρυσή θήκη και τα αντικείμενα υγιεινής που περιέχονται σε αυτή, ανάμεσά τους και μια οδοντογλυφίδα (3500 π.Χ.). Βρέθηκαν σε ανασκαφή στην Ur το 1927, από τον Woolley. Penn Museum, Φιλαδέλφεια.

ΦΑΡΜΑΚΑ ΓΙΑ ΣΤΟΜΑΤΟΠΛΥΜΑΤΑ

- *L...I Margūzu* (αρωματικό φυτό) το οποίο είναι ένα φάρμακο για τον καθαρισμό των δοντιών θα πρέπει να καθαρίζει με αυτό τα δόντια πριν να φάει κανείς.
- *L...I šam šarbatu* (ένας τύπος φυτού) με άμμι χρσι-μοποιείται για τον καθαρισμό των δοντιών.³⁵

ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΟΔΟΝΤΙΚΩΝ ΕΝΑΠΟΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΧΡΩΣΤΙΚΩΝ

Κομβικό σημείο στην ιστορία της οδοντιατρικής αποτελούν οι θεραπευτικές αγωγές για την αφαίρεση των εναποθέσεων από τα δόντια, τη λεύκανση των δυσχρωμικών δοντιών και την πρόληψη της άσχημης αναπνοής.

- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου έχουν γίνει κίτρινα, το στόμα του... θα πρέπει να ανακατευθούν μαζί ακκαδικό αλάτι, ήρα (Lolium) και ρητίνη πεύκου. Με αυτά θα πρέπει με το χέρι να τρίβονται τα δόντια L...I. Να καθαρίζεται το στόμα και τα ρουθούνια L...I. Να πλένεται το στόμα με μέλι, λιάδι και μπύρα Kurunnu L...I. Με ένα φτερό θα πρέπει να τον κάνουμε να κάνει εμετό και μετά να ανακατέψουμε τη ρητίνη και κουκιά μαζί, να τον αφήσουμε να τα πιει σε λιάδι και μπύρα Kurunnu, και μετά θα αναρρώσει.*¹⁹

Η χρήση των γυμνών δακτύλων για το καθάρισμα των δοντιών του στόματος και η αφαίρεση των χρωστικών από τα δόντια αποτελούν την αρχαιότερη γνωστή θεραπεία στην παγκόσμια ιατρική γραμματεία.

ΜΑΛΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΟΥΛΩΝ

- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου είναι ευκίνητα και σαπισμένα L...I θα πρέπει να τρίψουμε L...I πάνω στα δόντια μέχρι να βγει αίμα και αυτός θα αναρρώσει.*
- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου είναι χαλαρά και L...I και άμμι με τα οποία θα πρέπει να τριφτούν L...I και θα αναρρώσει.*¹⁹

Από τις δύο ανωτέρω φαρμακευτικές οδηγίες προκύπτει η χρήση μιας μεγάλης ποικιλίας φαρμάκων σε διάφορα οδοντιατρικά ζητήματα και η προσπάθεια αντιμετώπισης των οδοντικών προβλημάτων σε φυσιοκρατικά πλίσια. Φαίνεται ότι αν και οι Ασσύριοι και οι Βαβυλώνιοι βάσιζαν τις ιατρικές θεωρίες τους σε μαγικούς συμβολισμούς, δεν έπαυαν να είναι οξείς παρατηρητές της φύσης και με αυτό τον τρόπο συνέβαλαν στην πρόοδο της εμπειρικής οδοντιατρικής.

ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΩΝ ΧΕΙΛΙΩΝ

- *Εάν τα χείλη του ανθρώπου είναι σκασμένα, θα πρέπει να ανακατευθεί Άρτηκας σε λιάδι και με αυτό να επιχριστούν τα χείλη και εφαρμόζοντάς το θα πρέπει να αναρρώσει.*
- *Εάν τα χείλη του ανθρώπου είναι σκασμένα, αρσενικό και μύρινθα σε λιάδι θα πρέπει να ανακατευθούν, να επιχρισθούν και αυτός θα αναρρώσει.*
- *Εάν τα χείλη έχουν ρωγμές, θα πρέπει να τα γεμίσουμε με άλιωτο κερί και θα αναρρώσει.*¹⁹

ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΟΥΡΓΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΟΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

Με την πάροδο των χρόνων, η μεσοποτάμια θεραπευτική των οδοντοστοματολογικών παθήσεων αποστασιοποιείται από τη δαιμονική ή θεουργική ιατρική και στηρίζεται περισσότερο στην παρατήρηση και τη λογική. Η εν λόγω θεώρηση γίνεται ακόμη πιο ορατή από τη μελέτη μιας πινακίδας σφηνοειδούς γραφής, η οποία φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο και μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Thompson.¹⁹ Το συγκεκριμένο ιατρικό κείμενο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς περιλαμβάνει 16 συνταγές, με κυριότερο στοιχείο ότι είναι εντελώς απαλλαγμένη από μαγικά ή θεουργικά στοιχεία.⁴³ Οι συνταγές είναι διατεταγμένες σε τρεις στήλες, με την πρώτη στήλη να περιέχει το φάρμακο, η δεύτερη την ένδειξη και η τρίτη την εφαρμογή.^{31, 43} Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει και τα εξής: (Πίνακας 1):

Πίνακας 1: Μετάφραση συνταγών από πινακίδα σφηνοειδούς γραφής διατεταγμένης σε τρεις στήλες.

Φάρμακο	Ένδειξη	Εφαρμογή
Αρσενικός Μανδραγόρας	Φάρμακο για τον πονόδοντο	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρίζα φευδο-χαρουπιάς η οποία να μην εκτεθεί στο ηλιακό φως όταν βγει από το έδαφος	Φάρμακο για το σκουλήκι του δοντιού	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρίζα από καμηλάγκαθο η οποία να μην εκτεθεί στο ηλιακό φως όταν βγει από το έδαφος	Φάρμακο για ένα δόντι που νοσεί	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρητίνη Χαθβάνης	Φάρμακο για χαλαρωμένα δόντια	Τοποθέτηση στο δόντι
στυπτηρία, μέντα, αρωματικό turu	Φάρμακο για καθαρισμό των δοντιών	Καθάρισμα των δοντιών πριν από το γεύμα

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ

Στη βιβλιοθήκη της Νινευή έχει ανευρεθεί επιστολή, η 1102, η οποία προέρχεται από τη νεοασσυριακή περίοδο, δηλαδή χρονολογείται περίπου στο 700 π.Χ. Η συγκεκριμένη πινακίδα έχει οδοντιατρικό περιεχόμενο, αλλά εμφανίζει σημαντικά ερμηνευτικά προβλήματα, καθώς, εκτός των άλλων, έχουν απορριφθεί οι εισαγωγικές γραμμές. Ανάλογα με την ερμηνευτική προσέγγιση, αλλάζει το νόημα και η τεκμηρίωση της πραγματοποίησης εξαγωγής δοντιών στην αρχαία Μεσοποταμία. Το σίγουρο είναι ότι πρόκειται για την απάντηση ενός μάλιλον φημισμένου ιατρού στον βασιλιά, αν και τα ονόματα και των δύο παραμένουν άγνωστα. Η απόκλιση ανάμεσα στην αρχική μετάφραση του Α.Τ. Olmstead το 1923:⁴⁴

Θα πει την αλήθεια στον βασιλιά όπως αυτός διατάζει. Ο πόνος στο κεφάλι, στα πλευρά και στα πόδια του έχει προέλθει από τα δόντια τα οποία πρέπει να εξαχθούν.

Αλλά και στην αναφορά του Townend:⁴⁵ «*Η ασθένεια στο κεφάλι, στα χέρια και τα πόδια του οφείλεται στα δόντια του. Τα δόντια του πρέπει να εξαχθούν. Αυτός είναι ο λόγος που φλεγμαίνει...*», ο οποίος, έχοντας και ο ίδιος αμφιβολίες για τη μετάφραση, ζήτησε τη γνώμη του ασσυριολόγου Thompson, που συμφώνησε μαζί του.

Από την πλέον σύγχρονη μετάφραση, η οποία διατυπώθηκε το 1970 από τον Simo Parpola,³⁰ εμφανίζει μεγάλη διαφορά: «*Το κάψιμο μέσα στο κεφάλι τα χέρια και τα πόδια καίγονται εξαιτίας των δοντιών του. Πρόκειται να βγουν τα δόντια, εξαιτίας αυτού νιώθει το κάψιμο να μεταφέρεται μέσα στο εσωτερικό του. Τώρα είναι πάρα πολύ καλή. Οι θεοί να τον ευλογούν*».

Όπως προκύπτει από την τελευταία μετάφραση, το κείμενο αναφέρεται με αρκετή σαφήνεια σε έναν στοργικό πατέρα-βασιλιά, ο οποίος αναζητά μια απάντηση από τον γιατρό της Αυλής για την ασθένεια του παιδιού του. Ο ιατρός θεωρεί ότι ο πυρετός προκαλείται από την ανατολή των δοντιών. Το συγκεκριμένο κείμενο βρίσκεται στην πινακίδα 40 του διαγνωστικού-προγνωστικού έργου που έχει ήδη αναφερθεί με τίτλο *Όταν ο θεραπευτής πηγαίνει στο σπίτι του ασθενούς*.

Η ανωτέρω επιστολή έχει προκαλέσει μία από τις πιο έντονες διαμάχες στην ιστορία της οδοντιατρικής, γεγονός το οποίο καταδεικνύει και τα ιδιαίτερα προβλήματα μελέτης και ερμηνείας της αρχαίας ασσυριο-βαβυλωνιακής οδοντιατρικής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η μεσοποταμία οδοντιατρική αποτελεί το αρχαιότερο κεφάλαιο στην ιστορία της οδοντιατρικής και αντιλαμβανόμαστε ότι οι άνθρωποι τότε πλήττονταν από παρόμοιες νόσους με αυτές που επικρατούν και σήμερα. Η προσπάθεια να

ελεγχθεί ο πόνος και η κακουχία από τον πονόδοντο και τις άλλες παθήσεις του στόματος ξεκίνησαν ήδη από τον καιρό τους. Εφαρμόζαν διάφορες θεραπείες και πειραματίζονταν με τα φάρμακα. Γνώριζαν τον αφόρητο πόνο που προκαλείται από φλεγμαίνοντα πολφό ή από οδοντικό απόστημα. Έδιναν έμφαση περισσότερο στην εμπειρική παρά στη μαγική θεραπεία. Ωστόσο, οι Μεσοποτάμιοι ήταν βαθιά θρησκευόμενοι λαός και έτσι ήταν σύνηθες γι' αυτούς να αναζητούν βοήθεια από τους θεούς παράλληλα με την ιατρική-οδοντιατρική αντιμετώπιση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. OPPENHEIM AL. Mesopotamian medicine. 1962, 36: 97-108.
2. PANGAS JC. Dental Pathology in Ancient Mesopotamia. *Bull Hist Med* 1999, 73: 197-207.
3. McGRATH W. The Diagnostic Series SA.GIG: Ancient Innovations and Adaptations. *Thesis, University of Toronto, Toronto*, 2016.
4. STOL M. Studies in old Babylonian history. *Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leiden*, 1976.
5. GELLER MJ. Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice. 1st edition Wiley-Blackwell, Chichester, 2010
6. HEESSEL NP. Diagnosis, divination and disease: towards an understanding of the rationale behind the Babylonian Diagnostic Handbook. *Stud Anc Med* 2004, 27: 97-116.
7. ROBSON E. Mesopotamian Medicine and Religion: Current Debates, New Perspectives. *Religion Compass* 2008, 2: 455-483.
8. BÖCK B. The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine. *Culture and History of the Ancient Near East. Brill, Leiden/ Boston*, 2014
9. MARK J. "Gula." World History Encyclopedia. Last modified January 18, 2017. <https://www.worldhistory.org/Gula/>. Web. 12 Nov 2023.
10. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1965 Volume 2(B): 117
11. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 1(A), Part 2: 431.
12. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 1(A), Part 2: 344-347.
13. RETIEF FP, CILLIERS L. Mesopotamian medicine. *S Afr Med J* 2007 97: 27-30.

14. STOL M. Women in the Ancient Near East. *Walter de Gruyter, Boston/Berlin* 2016: 339-390.
15. BOTTERO J. Everyday life in ancient Mesopotamia. *Magic and Medicine. Johns Hopkins University Press, Baltimore*, 2001.
16. LEICHTY E. The Omen Series "Summa Izbu" (= S.I.), *Texts from Cuneiform Sources, vol. 4, Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin*, 1970.
17. CASTIGLIONI A. *Histoire de la Médecine. Payot, Paris*, 1931: 37-49.
18. THOMPSON CR. The Assyrian herbal. Monograph on the Assyrian vegetable drugs, paper to the Royal society, March 20, 1924. Ανακτήθηκε από <https://wellcomecollection.org/works/bprusxfh/items?canvas=715/11/2023>.
19. DRIVER GR, MILES JC. The Babylonia laws, Vol II. *The Clarendon Press, Oxford* 1968: 77.
20. FINET A. Le code de Hammurabi. *Éditions du Cerf, Paris*, 1973.
21. BARMASH P. The Laws of Hammurabi: At the Confluence of Royal and Scribal Traditions. *Oxford University Press, Oxford*, 2020: 257-258.
22. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 17(S), Part 3: 48-50.
23. Burton A, Scurlock JA. Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses. *University of Illinois Press, Illinois*, 2010.
24. RITTER EK. Magical Expert (= asipu) and Physician (= asû): Notes on Two Complementary Professions in Babylonian Medicine. *Assyriol Stud* 1965, 16: 299-321.
25. NEIBURGER EJ. Dentistry in ancient Mesopotamia. *Journal of the Massachusetts Dental Society* 2000, 49:16-9.
26. NEIBURGER EJ, COHEN M, LIEBERMAN J, LIEBERMAN M. The dentition of Abraham's people: Why Abraham left Mesopotamia. *New York State Dental Journal* 1998, 64: 25-9.
27. STOL M. Tooth and Toothache. In PANAYOTOV SV, VACÍN L. Mesopotamian Medicine and Magic. *Studies in Honor of Markham J. Geller. Brill Leiden* 2018: 745-770.
28. LABAT R. Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux (= TDP), 2 vols. *Academie Internationale d'Histoire des Sciences, Paris*, 1951.
29. PARPOLA S. Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal: Commentary and appendices. *Butzon & Bercker*, 1970.
30. HOFFMANN-AXTHELM W. *History of Dentistry. Quintessence Publishing Co., Chicago, Berlin, Rio de Janeiro and Tokyo* 1981.
31. REID N, WAGENSONNER K. My tooth aches so much, *Cuneiform Digital Library Bulletin* 2014, 3: 1-5.
32. CAMPBELL D, FISCHER S. A Hurrian ritual against toothache: A reanalysis of Mari 5. *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Oriental* 2018, 112:31-40.
33. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία, ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016.
34. PAULISSIAN R. Dental Care in Ancient Assyria and Babylonia. *Journal of the Assyrian Academic Society*. 1993, 7: 96-116.
35. ICHORD LF. Toothworms & Spider Juice: An Illustrated History of Dentistry. *Millbrook Press, Brookfield*, 2000.
36. GREEFF C. Dentists and Dentistry in Ancient Egypt. *Journal for Semitics* 2014, 23: 90.
37. JOCKS IT. Scribonius Largus' Compounding of Drugs (Compositiones medicamentorum): Introduction, Translation, and Medico-Historical Comments. *Thesis, University of Glasgow, Glasgow* 2020:157.
38. RING M. Dentistry: An Illustrated History. *Abrams H.N., New York*, 1985: 27.
39. SHAKESPEARE W. Much Ado About Nothing. 1623 act3, scene 2, lines: 26-27.
40. LEGRAIN L, WOOLLEY LC. The Expedition at Ur of the Chaldees." *The Museum Journal XVIII*, 1927 2: 121-157.
41. WOOLLEY LC. Ur Excavations. The royal cemetery. *Published by Trustees of the British Museum and The Museum of the University of Pennsylvania, Oxford and Philadelphia*, 1934.
42. TOWNEND BR. Babylonian and Assyrian medical lore: with special references to dentistry. *London* 1941, reprint from the *Dental Record*.
43. OLMSTEAD ATE. History of Assyria. *Charles Scribner's Sons, New York*, 1923.
44. PARPOLA S. Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal: Commentary and appendices. *Butzon & Bercker, Kevelaer*, 1970.